

УДК94(477)"1939/1945":[930:159.953.2(477.64)"1991/2022"]

МІТ ПРО ВЕЛИКУ ВІТЧИЗНЯНУ ВІЙНУ В КОМЕМОРАТИВНИХ
ПРАКТИКАХ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ (1991–2022 РР.)

Дар'я Поняткова,

аспірант кафедри новітньої історії України

Запорізький національний університет

<https://orcid.org/0009-0009-2691-3311>

Російська федерація системно використовує маніпулювання історичною пам'яттю як зброю в консцієнтальній війні проти України, спрямованій на нівеляцію української суб'єктності та розмивання національної ідентичності. Основне місце серед інструменталізованих ворогом мітів належить мітам та комеморативним практикам, пов'язаним із «Великою вітчизняною війною». Надалі це явище набуває особливої гостроти в умовах повномасштабного вторгнення рф в Україну та окупації значної частини Запорізької області.

Метою статті є аналіз особливостей комеморації ключових дат, пов'язаних із «Великою вітчизняною війною» та її трансформацій для визначення специфіки комеморативного аспекту російсько-українських «Війн пам'ятей» у Запорізькому регіоні протягом 1991–2022 рр.

Методологія дослідження ґрунтується на історико-генетичному та ретроспективному методах, що включає аналіз політики пам'яті, діяльності мнемонічних акторів, а також специфіки регіонального меморіального ландшафту та комеморативних ритуалів. Особливу увагу приділено аналізу менш досліджених у загальноукраїнському контексті дат, таких як 22 червня, 22 вересня та 14 жовтня (як день «визволення» Запоріжжя).

Результати дослідження засвідчують, що впродовж перших десятиліть незалежності регіональні еліти Запоріжжя, уособлені «Червоними директорами», проводили політику «Великої амнезії» і консервації радянського меморіального спадку та практик комеморації. За

президентства В. Ющенка спроби впровадження європейських практик (Друга світова як трагедія, вшанування жертв Голокосту) наїтовхувалися на організований опір проросійських сил та пряме втручання рф. Період В. Януковича став апогеем утвердження російсько-совєцької моделі пам'яті у Запоріжжі завдяки встановленню пам'ятника Й. Сталіну, глорифікації та відтворення шляхом масштабних військово-історичних реконструкцій знакових для регіону подій «Великої вітчизняної», вивішуванням копії прапора перемоги на адміністративних будівлях. Після Революції Гідності та початку російсько-української війни, попри зміну державної політики в бік європейських зразків, у регіоні спостерігається «Незавершена революція» у політиці пам'яті, що виразилося у повільній та часто поверхневій декомунізації меморіалів, присвячених «Великій вітчизняній війні» та продовженні «Війн пам'ятей» з використанням російсько-совєцьких мітів і тоталітарної символіки, локальною комеморацією за підтримки представників регіональних еліт з проросійськими поглядами.

Ключові слова: комеморація, Запорізький регіон, війни пам'ятей, російсько-українська війна, політика пам'яті.

The Myth of the «Great Patriotic War» in Commemorative Practices of the Zaporizhzhia Region (1991–2022)

The Russian Federation systematically uses the manipulation of historical memory as a weapon in conscientious war against Ukraine, aimed at the negation of Ukrainian subjectivity and the erosion of national identity. The central place among the myths instrumentalized by the enemy belongs to those associated with the «Great Patriotic War» and its commemorative practices. This phenomenon becomes particularly acute amid Russia's full-scale invasion of Ukraine and the occupation of a significant part of the Zaporizhzhia region.

The purpose of this article is to analyze the features of commemorating key dates related to the Great Patriotic War and the transformations of these practices

to define the specifics of the commemorative aspect of the Russian-Ukrainian memory Wars in the Zaporizhzhia region during the period of 1991–2022.

The methodology of the study is based on historical-genetic and retrospective methods, which include an analysis of memory politics, the activities of mnemonic actors, and the specific nature of the regional memorial landscape and commemorative rituals. Special attention is paid to analyzing dates less explored in the all-Ukrainian context, such as June 22nd, September 22nd, and October 14th (as the day of Zaporizhzhia's «liberation»).

The research findings demonstrate that during the first decades of independence, the regional elites of Zaporizhzhia, personified by the «Red Directors» pursued a policy of «Great Amnesia» and the conservation of Soviet memorial heritage and commemorative practices. During the presidency of V. Yushchenko, attempts to introduce European practices (treating World War II as a tragedy, honoring Holocaust victims) met with organized resistance from pro-Russian forces and direct interference from the Russian Federation. The period under V. Yanukovych marked the apogee of the Russian-Soviet memory model's assertion in Zaporizhzhia, evidenced by the installation of a monument to J. Stalin, the glorification and recreation of significant GPW events through large-scale military-historical reconstructions, and the hoisting of copies of the Victory Banner on administrative buildings. Following the Revolution of Dignity and the start of the Russian-Ukrainian war, despite changes in state policy toward European models, the region witnessed an «Unfinished Revolution» in memory politics. This was expressed in the slow and often superficial decommunization of memorials dedicated to the Great Patriotic War and the continuation of memory Wars utilizing Russian-Soviet myths and totalitarian symbols, through local commemoration supported by regional elites with pro-Russian views.

Keywords: Commemoration, Zaporizhzhia Region, memory Wars, Russian-Ukrainian War, Memory Politics.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Російська федерація провадить проти України гібридну війну, одним із потужних інструментів якої є маніпуляції історичною пам'яттю, що включає і використання комеморативних практик. Вони чинять потужний вплив на зміни суспільної свідомості, національної ідентичності. Проблема набуває особливої гостроти під час консцієнтальної війни, метою якої є нівеляція української суб'єктності через розмивання української ідентичності; стирання історичної пам'яті та комеморативних практик, що є актами передачі значимої інформації про минуле; знищення історико-культурних пам'яток. «Війни пам'ятей», які системно провадяться рф проти української держави, з 2000-х років були підготовкою до збройного вторгнення та анексії Криму. В українському академічному середовищі концепти «Великої вітчизняної війни» (далі ВВВ) та «Великої перемоги» в сучасному варіанті трактуються як совєцько-російський колоніальний проєкт рф, спрямований на втягування держав постсовєцького простору у спільний культурний та історичний простір, забуття про поразку СРСР у «Холодній війні» [46, с. 115; 61, с. 38, 94]. Найяскравішим прикладом «Війн пам'яті» часів незалежності є конфлікти навколо пам'яті про Другу світову за совєцькою версією «Велику вітчизняну війну»¹. В українській гуманітаристиці ці конфлікти отримали образні визначення «Війна за війну», «Війна мітів». Дослідження перебігу «Війн пам'яті» навколо комеморації подій радянсько-німецької війни дозволить глибше зрозуміти передумови повномасштабного вторгнення рф в Україну. В Україні спостерігається фрагментація та політизація історичної пам'яті, меморіального ландшафту, пов'язаних із Великою вітчизняною війною.

¹ * Надалі у статті вживатимемо словосполучення «Велика вітчизняна війна», «Визволення Запоріжжя» як домінуючу термінологію досліджуваного періоду. Для позначення подій 1939–1945 рр. сучасна українська історична наука використовує термін «Друга світова війна».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Зважаючи на масштаб проблеми політизації, інструменталізації «Великої вітчизняної війни» активно досліджується істориками, політологами, соціологами [14; 46; 50]. Концептуальну рамку, зокрема явище «Війни пам'ятей», детально проаналізували А. Киридон та С. Троян, визначивши його як різновид конфліктів пам'ятей, сконструйований травмою та насиллям, що виникають з актуалізації множинних версій пам'яті про історичне минуле. Вони розгортаються на історичному, політичному, соціо-психологічному рівнях [52, с. 41]. Формування міту Великої вітчизняної війни у совєцький час дослідив В. Гриневич, зазначивши, що культ ВВВ, створений у добу «Застою», покликаний легітимізувати міт про переваги комуністичної системи; і комеморація пов'язана з цим затьмарила концепт «Великої жовтневої революції» [14]. Комплексний міждисциплінарний аналіз міфологеми «Великої Перемоги» у рф здійснив Я. Потапенко [45]. Комеморативний вимір війн пам'ятей протягом 1991–2022 рр. дослідила Л. Коцур [25]. Праці С. Набок присвячені розгляду політики пам'яті щодо Великої вітчизняної/Другої світової у нормативних актах; трансформаціям образу війни та воїна у державних нормативних актах протягом періоду незалежності України; особливостям сприйняття пам'ятників совєцької доби як маркерів у публічному просторі українських міст [34; 35; 36; 37]. Комеморацію 8 та 9 травня в період після Революції Гідності дослідили Т. Пастушенко, О. Лисенко [26; 44]. Політику пам'яті та ставлення до совєцьких символів 9 травня як дзеркало суспільних настроїв протягом 2005–2015 р. проаналізував А. Любарець [28].

Зважаючи на виразну регіоналізацію, що зумовлена як історичними обставинами Другої світової так і конструюванням регіональної ідентичності різними групами мнемонічних акторів, дослідження комеморації свят, пов'язаних з міфологемою ВВВ у Запорізькому регіоні, є надзвичай важливим.

Формування міту про Другу світову як Велику вітчизняну дослідив Ф. Турченко, зазначивши, що він був головним інструментом імперсько-російських мнемонічних акторів у регіоні [55].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри актуальність та вагу проблеми в умовах гарячої фази російсько-української війни й окупації 71% Запорізької області, проблематика комеморації у Запорізькому регіоні численних подій та дат, пов'язаних з ВВВ, які системно розкидані по календарю і за Л. Якубовою постійно дають підстави для ін'єкцій пропаганди, консервуючи канон сприйняття геополітичної ролі СРСР та совецький канон мислення, у цілому не досліджені. Їх аналіз дасть можливість зрозуміти механізми втягування регіону в орбіту «Русского міра» на прикладі Півдня України. Це розширить приріст знання про інструменталізацію російсько-імперських наративів у регіонах, що були під впливом рф у ціннісно-ідеологічному плані. Однак, на відміну від Харківщини, де подібні комеморативні практики як до повномасштабного вторгнення так і після нього досліджені І. Дворкіним та Т. Журженко, південна Україна не має сухопутного кордону з рф, відповідно імпорту наративів та комеморативних практик здійснювався через інші канали [15; 17]. Серед цих дат найбільш дослідженим як центральний вузол «Війн пам'яті» в Україні є 9 травня, водночас комеморація інших дат: 22 червня, 22 вересня, на всеукраїнському рівні, та 14 жовтня як день «визволення» м. Запоріжжя не досліджувалися.

Мета статті: проаналізувати особливості комеморації дат, пов'язаних із Великою вітчизняною війною та її трансформації для визначення специфіки комеморативного аспекту російсько-українських «Війн пам'ятей» у Запорізькому регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. На зорі незалежності прагнення суб'єктності у сфері історичної пам'яті виражені через використання поруч із совецьким ідеологічним кліше, загальноприйнятого в демократичних європейських

країнах терміна «Друга світова війна» [36, с. 200]. В академічному дискурсі перші кроки запровадження терміна «Друга світова» знаходимо у роботах М. Ковалю [23].

Державну політику пам'яті часів президентства Л. Кучми Я. Грицак схарактеризував як амбівалентну. З одного боку у цей час відбувалася консервація совєцьких мітів про Другу світову, у 2000 р. за поданням «Спілки ветеранів» прийнято закон «Про увічнення Перемоги у Великій вітчизняній війні 1941–1945»; у результаті 9 травня стало державним святом та збереглися совєцькі практики комеморації [14]. Також указом № 1245/2000 від 17 листопада 2000 року встановлено 22 червня День скорботи та вшанування жертв війни в Україні. Законодавче закріплення та відзначення цієї дати відбуваються попри здобутки української історичної науки, що розглядає Другу світову війну як боротьбу з тоталітаризмами, послуговуючись терміном «німецько-радянська війна», репресії періоду пізнього сталінізму; тому доречним є використання терміна відновлення совєцького контролю над Україною, а не «Визволення».

У той же час за його каденції впроваджено День партизанської слави 22 вересня, що протиставляв підпільників та вояків Червоної армії. Виокремлення цього свята, на думку В. Гриневича, було поступкою лівому електорату, адже відмежовувало радянських партизанів та вояків Української Повстанської армії [14]. Окремим розпорядженням Л. Кучми відзначалося 65-річчя «Молодої гвардії», а заходи, приурочені громадськістю до 60-річчя УПА, ним проігноровано. Під час другої каденції Л. Кучми виразно проявилася орієнтація на рф у пам'яттєвій політиці, свідченням чого стало впровадження Дня захисника вітчизни 23 лютого та приїзд президента рф Путіна на 60-річчя визволення України від фашистських загарбників під час виборів [14]. Тогочасні шкільні підручники з історії демонструють виразну дихотомію Друга світова\Велика вітчизняна війна, породжуючи суперечність між державною політикою пам'яті та історичною пам'яттю українського народу

про цю війну, відкриваючи поле для «Війн пам'яті». Засаднича дихотомія між совєцько-російським розумінням війни як параду, глорифікації війни й замовчуванням жертв та європейським підходом розгляду війни як трагедії, що включає досвід різних історичних груп у боротьбі з тоталітаризмом [14]. Серед авторів підручників, що охоплювали цей період, були запорізькі історики. Обставини створення та спроби проросійських і прокомуністичних сил вплинути на зміст підручників з історії описані учасником цих подій запорізьким істориком Ф. Турченком [53].

2004 рік ознаменувався початком «Війн пам'яті», свідченням чого є розпалювання сутичок навколо меморіалів в українських містах та періодичні спроби прокомуністичних сил акцентувати на «фальсифікації історії» і забутті Великої вітчизняної війни [25, с. 21]. З 2005 року в рф стартувала акція «Георгіївська стрічка», що стала маркером російсько-імперського дискурсу ВВВ, реанімувавши й пов'язуючи воєдино імперську совєцьку й неоімперську історію рф [34, с. 254]. Саме цей ключовий символ був імпортований в Україну, однак, попри масову присутність, ставлення до нього було неоднозначним [34, с. 256–257]. У 2007 р. відбувалися демонстрації проросійських організацій у містах півдня та сходу країни під прапорами Партії регіонів, соціалістичної та комуністичної партій України [25, с. 22].

За президенства В. Януковича відбулося повернення до совєцької версії комеморації й насадження російсько-імперських практик та наративів: параду Перемоги разом із представниками рф, перетворення ініціативи прокомуністичних та проросійських мнемонічних воїнів на закон про червоний прапор (2011 р.), який є калькою закону рф від 2007 року, актуалізації теми «Волинської різні», відзначення дня визволення України від фашистських загарбників 28 жовтня та одноразово – завершення Другої світової війни нехарактерне для української політики пам'яті [55, с. 201; 36, с. 201–202]. У 2010 р. на відзначення 65-річчя Перемоги у Києві пройшов помпезний парад за участю російських військових. Географія подібних акцій розширилася,

покривши не лише Крим, а й Одесу й Миколаїв [25, с. 23]. Апогеем утвердження совєцько-російських практик комеморації 9 травня став парад у Києві 2013 р., на якому, окрім тоталітарної символіки, були російські прапори, символіка об'єднання «Русській блок». Такі непослідовні зміни й хитання у політиці пам'яті на державному рівні підготували ґрунт для регіонального проекту «Великої амнезії», що втілювався прокомуністичними і проросійськими елітами аж до Революції Гідності та повномасштабного вторгнення рф в Україну.

Попри половинчасті заходи з декомунізації меморіального простору міст у 1990-ті роки, Ф. Турченко доходить висновку, що в Запоріжжі відбулася поверхова українізація міту ВВВ. Внаслідок транзиту комуністичної номенклатури пролонговано політику «Великої амнезії» та консервації совєцького меморіального спадку й актів комеморації. Регіональний варіант міту про Велику вітчизняну війну, за Ф. Турченком, був ілюстрацією до загальносоюзного міту й складався з: міту про оборону Запоріжжя влітку-восени 1941, легенди про «Комбата» політрука Олексія Єрмоєнка, боротьбу комуністів у тилу ворога, героїчний прорив лінії «Вотан» [55, с. 202].

У Запорізькому регіоні, де основними мнемонічними акторами були «Червоні директори», замість політики декомунізації в перші роки незалежності проводилася політика «Великої амнезії». Свідченням тому є низка ініціатив міської та обласної влади: запровадження з 1999 р. щорічного обласного марафону «Пам'ять», мета якого збір коштів на адресну допомогу ветеранам Великої вітчизняної війни, реконструкція пам'ятників. У 1997 р. на пам'ятнику «Льотчикам-визволителям» замінили МІГ-19 на Ла-5, що відповідало історичній правді, потім колір літака з сірого змінили на камуфляж, щоб не нагадував німецькі винищувачі, а згодом перефарбували в синьо-зелений колір [60]. 9 травня 2000 р. в Оріхові було встановлено пам'ятник «Прикордонникам усіх часів» з акцентом на вшануванні пам'яті ветеранів ВВВ.

День партизанської слави відзначався у регіоні щорічно протягом 2001–2019 рр. біля пам'ятника групі Ревком. Відзначення 22 червня як Дня вшанування жертв війни в Україні фіксуємо дотепер біля меморіалу «Скорботна мати». Пам'ятник установлено у 1975 р. на честь жінок, що не дочекалися з війни своїх чоловіків, синів. Він уособлює жінку з дубовою гілкою в одній руці та хусткою в іншій [29; 60]. У 2005 році в Запоріжжі було встановлено пам'ятник Перемоги, що являє собою 11-метровий гранітний обеліск у вигляді багнета, увінчаний фігурою ангела із кованої міді, до якого на висоті 8,5 м прикріплено кований з міді орден Перемоги [43]. У монументі бачимо характерне поєднання совєцької та релігійної символік. За повідомленнями в тогочасних медіа, запорізькі ветерани прагнули бачити замість цього пам'ятник льотчику, танкісту й піхотинцю [4].

На противагу консервативним практикам регіональних еліт у період президентства В. Ющенка робилися спроби запровадження європейських політик пам'яті, що представляли війну як трагедію. Прикладом такої політики пам'яті було в рамках проєкту «Незакінчена війна» перепоховання загиблих воїнів у жовтні 2005 р. у с. Чапаївка Токмацького району та відкриття меморіалу, що складався із великого хреста та рядів хрестів по 25 у кожному [1].

Відмежуванню від традиційних форм комеморації та «спільної» з рф совєцької візії історії служили відкриття у травні 2006 р. в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї виставок: «Розгойдані дзвони пам'яті», присвяченій жертвам Голодомору та «Анна Франк – урок історії» за сприяння Єврейського фонду України, Українського центру з вивчення Голокосту, Єврейської ради Запорізької області та Будинку Анни Франк (Нідерланди). Тоді ж уперше відбулося вшанування пам'яті жертв «фашистських концтаборів»: 11 квітня у всесвітній день визволення в'язнів нацистських концтаборів. У 2007 р. Розпорядженням обласного голови Є. Червоненка було запроваджено відзначення всесвітнього дня пам'яті жертв Голокосту 27 січня й затверджено

програму заходів на 2008–2010 роки [47]. Відзначення цього дня простежується у 2012, 2013 та щорічно з 2015 року.

Вшанування пам'яті жертв нацизму, їх включення у меморіальний ландшафт населених пунктів області почалося з 2001 року, тоді 1 червня у Запоріжжі встановлено перший меморіал пам'яті жертвам нацизму на місці масових розстрілів єврейського населення під час нацистської окупації міста [60]. У 2006 р. встановлено обеліск на місці поховання мешканців с. Красноселівки Пологівського району працівників та членів родин єврейського колгоспу ім. Рози Люксембург [16]. У травні 2007 р. у Новозлатополі Гуляйпільського району відкрито меморіал безневинно закатованим євреям. Як і в попередні роки в увічненні пам'яті жертв Голокосту наявна громадська підтримка й фінансування [42]. До дня Перемоги 2008 р. в Запоріжжі відкрили меморіальну дошку майору Анатолію Шапіро, який увійшов в історію як визволитель концтабору Аушвіц [18].

Мали місце й факти прямого втручання рф у комеморацію. Так, до річниці блокади Ленінграда 80 запорізьких ветеранів були нагороджені медалями «В пам'ять 300-леття Санкт-Петербурга» за участю генерального консула рф у Харкові [31]. Ця практика продовжилася у 2010, коли 48 запорізьких ветеранів були нагороджені медалями «В честь 65-леття полного освобождения Ленинграда от фашистской блокады», «В честь 65-леття Победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». На думку дослідників, активізація глорифікації ВВВ у рф впливала й на українські комеморативні практики, до яких додалися військово-історичні реконструкції. У жовтні 2008 р. на меморіалі в с. Чапаївка після 20-тисячного мітингу-реквієму «Слава визволителям», до річниці вигнання німецьких загарбників з регіону, провели військову реконструкцію прориву лінії «Вотан», учасники якої одержали нагороди від обласного голови О. Старуха [39].

У меморіальному ландшафті регіону посилися процеси консервації совєцько-російських міфологем. Так, у 2009 р. громадською організацією

Автомобілоклуб «Фаєтон» відреставровано пам'ятник воїнам-автомобілістам [41]. У м. Василівка встановлено стели вісьмом героям СРСР, уродженцям міста, котрі загинули на фронтах Другої світової [10]. Ці дії прямо вказували на пролонгацію міту Великої вітчизняної та були опозиційні щодо державної політики пам'яті.

Посилення інформаційного супроводу 9 травня у рф, зокрема через мілітарно-імперські медіа «Звезда» (федеральний з 2009) спричинили у південних та східних областях України наближення комеморативних практик до совєцько-російських зразків, зокрема вивішування копії прапора перемоги поруч із державним [25, с. 23]. Аналогічне рішення, прийняте Запорізькою міською радою у квітні 2009 року, передбачало використання червоного прапора з серпом і молотом на урочистостях, пов'язаних з ВВВ: «1. Щорічно в День Перемоги 9 травня та 14 жовтня в День визволення міста Запоріжжя від німецько-фашистських загарбників, перед адміністративними будинками міської ради, районних державних адміністрацій, управлінь міської ради, комунальних підприємств та установ, будинками загальноосвітніх шкіл м. Запоріжжя, разом із державним прапором України, вивішувати Червоний прапор із зображенням серпа та молота. 2. Рекомендувати підприємствам, організаціям, установам, навчальним закладам, які знаходяться на території м. Запоріжжя, у святкові дні 9 травня та 14 жовтня разом з державним» [49].

Коло мнемонічних воїнів, творців регіонального міту – прокомуністично налаштовані керівники ветеранських організацій, чиновники різних рівнів, члени проросійських євразійських молодіжних організацій, означене Ф. Турченком [55, с. 203]. Позицію регіональних еліт влучно сформулював тодішній обласний голова О. Пеклушенко: «Чому ці люди не визнають 9 травня Днем Перемоги? Можливо саме через те, що вони не хотіли цієї перемоги і разом з фашистами стріляли у спину нашим радянським фронтовикам. Ганьба зрадникам! Це наш рідний край, це наша держава, і не вони розповідатимуть нам, чийми іменами ми повинні називати вулиці та які

пам'ятники прибирати. Гарантую, у Запоріжжі не буде перейменовано жодної вулиці, яка носить ім'я Героя Радянського Союзу, не буде знищено жодного пам'ятника воїну-визволителю» [40]. Ці мнемонічні актори, як і за часів СРСР, чітко слідували російськоцентричній політиці пам'яті. Завершення Другої світової 2 вересня відзначалося покладанням квітів біля пам'ятника «Скорботна мати» та військовим салютом [22].

Приєднання російських наративів до совєцької спадщини помітне у використанні з 2010 р. у прес-релізах обласної влади до дат, пов'язаних із ВВВ вживання російських міфологем «Велика Перемога», «Солдати Перемоги», що викреслювало жертв Другої світової з комеморації та пам'яті, нівелюючи здобутки попереднього президента в царині політики пам'яті. Вона виражалася у відкритті в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї виставки «Волинська різня: польські та єврейські жертви ОУН-УПА», організованої Всеукраїнською громадською організацією «Правозахисний громадський рух «Російськомовна Україна» та Громадою Увічнення Пам'яті Жертв Злочинів Українських Націоналістів (Польща) [12].

Комеморативні заходи, як ритуали передачі значимих історичних знань у баченні регіональних еліт, покликані законсервувати усталені совєцькі міти. Прикладами такої комеморації є вшанування пам'яті оборонців міста 18 серпня до 70-річчя оборони Запоріжжя біля обеліска в пам'ять про подвиг воїнів 3-ї батареї 16-го Червонопрапорного зенітного артилерійського полку. Прес-реліз до цієї події містить елементи історичних мітів про героїчну оборону міста та успішну евакуацію промислових підприємств[2]. Незважаючи на те, що ззовні ритуал виглядає як вшанування пам'яті, його основна функція глорифікація й стирання згадок прополітику «випаленої землі», стратегічні помилки та прорахунки совєцького командування, трагедію – внаслідок підриву греблі Дніпрогесу. Подібно до рф, де міт ВВВ є генетичним, ритуал знаменує розповідь про походження народу та його місію. За каденції В. Януковича та підтримки регіональних еліт активізується

вшанування дат Визволення від фашистських загарбників населених пунктів області. У 2011 широко відзначалися 68-річчя визволення Токмацького, Мелітопольського, Бердянського, Веселівського районів.

Спробою міських еліт редагувати історичну пам'ять, наблизивши її до російсько-совєцьких мітів, були безкоштовні кінопокази совєцьких та російських фільмів про ВВВ: серед яких «Женя, Женєчка і «катюша», «У серпні 44-го», «Білоруський вокзал», «Зірка» до 9 травня, а також урок мужності «Навіки в пам'яті народній» у краєзнавчому музеї до 120-річчя з народження Сидора Ковпака [11; 19]. Цій же меті слугувало проведення спільного запорізько-луганського молодіжного заходу «І не в шурф їх кидали, а в наші серця», підготовленого Краснодонським обласним орденом Дружби народів музею «Молода гвардія» та членами героїко-патріотичного клубу «Молода гвардія» м. Луганськ до 70-річчя «Молодої гвардії» [48].

Серед представлених у 2013 р. локацій міського туристичного маршруту до 70 річниці визволення Запоріжжя переважно пам'ятники та музеї: Алея Бойової Слави, пам'ятник радянським льотчикам, обеліск до 60-річчя Перемоги, діорама «Нічний штурм м. Запоріжжя у жовтні 1943 року» в Музеї історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця» та музеї раритетної автомобільної техніки «Фаєтон», які, на думку організаторів, якнайкраще презентували славетну історію міста часів ВВВ [59]. Протягом 2010–2013 рр. з розмахом проводилися військово-історичні реконструкції прориву Червоною армією лінії «Вотан», а до 70-річчя цієї події випущено ювілейну монету. Кульмінацією меморіальної політики регіональних еліт стало відзначення 70-річчя визволення Запоріжжя від фашистських загарбників, на честь якого проведено військово-історичну реконструкцію боїв за Запоріжжя за участю російських історико-патріотичних організацій та офіційної делегації Томської області рф. За словами організаторів, ця реконструкція занесена в «Книгу рекордів України» як наймасовіша [58].

Найяскравішим прикладом утвердження російсько-совецької моделі пам'яті в Запоріжжі було встановлення на прохання ветеранських організацій і мовчазної згоди регіональної влади до 9 травня 2010 р. на території обкому комуністичної партії України єдиного в Україні пам'ятника Й. Сталіну, який, за російською версією, постає «Полководцем Перемоги» [62]. Пам'ятник було знищено громадськими активістами у новорічну ніч 2011 року, виконавці заарештовані й згодом за рішенням суду відпущені. Конфлікти навколо пам'ятника супроводжувалися війною біл-бордів, на яких зображено А. Гітлера на тлі нововстановленого пам'ятника й заклики позбавити місто від ганьби, ініціатором установаження яких був запорізький журналіст, власник газети «Субота+» Богдан Василенко [24]. Відкриття нового пам'ятника Й. Сталіну та совецькій партизанці Зої Космодем'янській у скляних вітринах як елемент інтер'єру, щоб запобігти їх демонтажу, на законних підставах по обидва боки від входу в обком КПУ відбулося напередодні річниці «Великої жовтневої революції» [55, с. 205;]. Окрім цього, того ж року встановлено пам'ятник маршалу В. Чуйкову до Дня визволення міста [13]. У 2012 р. у сквері прикордонників до дня скорботи й вшанування жертв війни в Україні було встановлено пам'ятник «Прикордонникам усіх часів» [56].

Окрім суспільства й обласної влади, мнемонічними акторами, чия діяльність спорадично прослідковується у регіоні, були міжнародні організації. У Запорізькому обласному краєзнавчому музеї у жовтні 2011 р. відкрито виставку «Імена замість номерів», присвячену в'язням концентраційного табору Дахау, серед яких були й запоріжці. Виставка була створена німецькою громадською організацією «Акція спокути – сумління заради миру» [9]. Так само 70-ті роковини розстрілів у Бабиному Яру на регіональному рівні відзначили виставкою та круглим столом єврейські організації: благодійний фонд «Хесед Міхаель», Єврейський общинний Центр «Мазаль тов», Всеукраїнський Центр вивчення Голокосту «Ткума» [3]. Виставка «Армія генерала Андерса», створена Радою Охорони Пам'яті

Боротьби та Мучеництва (Польща, Варшава), відкрилася у 2012 р в обласному краєзнавчому музеї. Виставка дитячих малюнків про долю військовополонених і в'язнів концтаборів та гетто «Як тяжко пережити цю війну» проходила в музеї у жовтні 2013 за підтримки міжнародного фонду «Взаєморозуміння і толерантність».

Після Революції Гідності та початку російсько-української війни відбулися масштабні зміни в політиці пам'яті, що показали усвідомлення українським суспільством стратегічного значення історичних мітів, у першу чергу міфологем, пов'язаних з «Великою вітчизняною війною». Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» усталив щорічне святкування на державному рівні 9 травня Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, а 8 травня – Дня пам'яті та примирення; закон про «борців» за українську незалежність включив до цього кола учасників українського визвольного руху членів Організації українських націоналістів і бійців Української повстанської армії. Одночасно, інший закон заборонив використання у політичних акціях нацистської та комуністичної символіки [44, с. 241]. Відтак, відзначення 9 травня на державному рівні почало набувати рис європейського підходу: гаслами стали «Ніколи знову», «1939–1945. Пам'ятаємо. Перемагаємо», символом замість георгіївської стрічки – стилізована квітка маку як символ скорботи, розроблена харківським дизайнером Сергієм Мішакіним [34, с. 258–259; 44, с. 242]. Ці зміни, на думку С. Набок, підважили традицію позитивної ідентифікації меморіалів «Воїна-захисника», «Воїна-визволителя». Зважаючи на різке сприйняття совєцьких пам'ятних маркерів та спроби переозначення меморіалів шляхом механічної заміни понять «Велика вітчизняна» на «Друга світова», спостерігалася «народна декомунізація», що мала символічний характер [37, с. 203–207].

Відродження цікавості до історії та історичної пам'яті на тлі початку російсько-української війни сприяло перетворенню громадянського суспільства на активного мнемонічного актора. Про це свідчить дискусія у

соцмережах та медіа, в результаті якої меморіал «Парк вічної слави» у Києві не було механічно перетворено з меморіалу бійцям Великої вітчизняної на меморіал борцям за незалежність, включаючи й загиблих у російсько-українській війні захисників [35, с. 126]. У меморіальному просторі Запорізького регіону після Революції Гідності спостерігається декомунізація пам'ятників, що обмежилася очищенням від совєцької символіки замість переосмислення пам'ятників та меморіалів. Це критично важливо, адже пам'ятники ВВВ є носіями совєцького гранд-наративу, одержаного Україною у спадок. Слушною є думка Ф. Турченка про «Незавершену революцію» у політиці пам'яті та меморіальному просторі Запоріжжя. Очищення від пам'ятників совєцької епохи, пов'язаних з ВВВ, у місті йде набагато повільніше ніж від пам'ятників совєцьким діячам інших періодів та діячам, пов'язаним із рф.

Очищення більшості запорізьких монументів від тоталітарної символіки відбулося вже після повномасштабного вторгнення рф в Україну. Пам'ятник маршалу В. Чуйкову демонтовано у червні 2023 року. У травні 2023 р. з пам'ятника «Комбат» за ініціативи міської влади було знято комуністичну символіку, замінено Велику вітчизняну війну на Другу світову [51]. Легенда про «Комбата» Олексія Єрмоєнка, зображеного на одноіменній світлині відомого радянського воєнкора М. Альперта, є складовою регіонального міту ВВВ і була розвінчана запорізькими істориками В. Лінніковим та Ф. Турченком [27, с. 119–136; 54].

На зміну політики пам'яті у бік європейських підходів та практик проросійські сили, подібно як і за каденції В. Ющенка, відреагували активізацією «Війн пам'ятей». Найбільші конфлікти у Запорізькому регіоні точилися якраз навколо відзначення 9 травня. Проросійські сили провадили комеморацію подій ВВВ, дотримуючись альтернативних практик за російським зразком з тоталітарною символікою, політичними акціями. Заклики міської та обласної влади щодо недопущення використання партійної

символіки, що дестабілізує суспільну ситуацію, були щорічними, однак у 2014 р. червоний прапор з серпом і молотом та георгіївська стрічка не були під заборону [30; 32]. У подальшому заборона поширилася й на георгіївську стрічку. Під час масових заходів на 9 травня, як поліція, так і громадські активісти, перешкоджали пропагуванню цього символу. Проте ці заходи не дали бажаного результату. Щорічними конфліктами в Мелітополі відзначалося проведення акцій «Полку Перемоги» на чолі з колаборантом Є. Балицьким, заклеювання вітань міської та обласної влади зображеннями георгіївської стрічки [20].

У 2017 р. в Запоріжжі під час відзначення 9 травня відбулися сутички між громадськими активістами та учасниками акції «Полк перемоги». Совецька ідентичність учасників акції виражена червоними прапорами та совецькими піснями [57]. Другого лютого 2018 р. члени організації ініціювали відзначення 75-річниці битви під Сталінградом; у цей же день рф відзначає «День військової слави» [6]. Конфлікти за участі «Полку Перемоги», самі учасники цих заходів називають себе за російською традицією «Безсмертним полком», стали у місті щорічними. У 2021 році проросійські «Опозиційний блок», Партія Шарія, «Полк Перемоги», очолюваний колишнім регіоналом А. Івановим провели автопробіги до 9 травня за стандартизованим маршрутом, що охопив традиційні місця вшанування ветеранів Великої вітчизняної війни, пам'ятники з виразною глорифікаційною функцією [8]. Громадянське суспільство виробило декілька форм опору таким практикам: проведення альтернативних акцій з фото героїв популярних серіалів «Месники», «Гра престолів»; контроль разом із поліцією використання забороненої тоталітарної символіки під час масових заходів.

Однак різке несприйняття громадянським суспільством символів агресивної історичної політики Кремля не означало миттєвої зміни політики пам'яті в регіоні. У прес-релізах Запорізької обласної ради до ключових дат 8, 9 травня, 22 червня, 14 жовтня, 28 жовтня панує спорадичне змішування

термінів Друга світова та Велика вітчизняна, воїни-визволителі\захисники; день Перемоги над нацизмом\день великої Перемоги. У промовах міських та обласних голів простежується поєднання неосовєцького та українського дискурсів Перемоги. Фігурами з совєцького дискурсу «Жертв в ім'я Перемоги» та «Боргу пам'яті». Національний дискурс представлений опозицією до російського «Наші діди воювали» – «Наші діди теж воювали» [44, с. 252–253]. Не відбулося і значних змін у комеморації подій, пов'язаних із Другою світовою. Гібридний характер святкування простежується в регіоні заявами обласної та міської влади щодо вшанування пам'яті жертв та комбатантів Другої світової, єднання поколінь ветеранів Великої вітчизняної та російсько-української воєн на 8 травня; також масовими відзначеннями 9 травня, проте в урізаному вигляді без параду та з акцентами на соціальну допомогу ветеранам Великої вітчизняної. На регіональному рівні у стислі строки виготовлено медаль для нагородження ветеранів «70 років Перемоги 1941–1945» [33].

Простежується формування нових комеморативних практик при відзначенні 8 травня та 14 жовтня, спрямованих на консолідацію суспільства; так, 8 травня на Алеї Слави традиційно відбувається запалення «Вогню пам'яті» як ритуал вшанування загиблих та символічного єднання поколінь – ветеранів Другої світової, українських захисників учасників Антитерористичної операції та майбутніх військових вихованців ліцею «Захисник»[21]. Альтернативні практики з георгіївськими стрічками, червоними прапорами на 9 травня відбуваються біля пам'ятника «Комбату» та у парку імені академіка В. Клімова (парк авіаторів з 2024 р.) під керівництвом В'ячеслава Богуслаєва – генерального директора Мотор-січ, активного мнемонічного воїна з проросійською позицією [5; 21]. У 2020 році за його фінансування було реконструйовано танк Т-34, що проїхав вулицями у складі параду військової техніки [7]. Саме таке представлення війни як параду з використанням військової техніки та акцій «Безсмертного полка» насаджується рашистами на тимчасово окупованих територіях Запорізької

області. Серед таких практик: підняття червоного прапора над Енергодаром після його окупації; проведення акцій «Безсмертний полк» у кожному окупованому населеному пункті; реставрація танка Т-70, знятого з постаменту у 2023 р.; встановлення у 2025 р. пам'ятника Й. Сталіну в Мелітополі [38].

Подальшому закріпленню європейських практик пам'яті про Другу світову війну сприяло визначенням 8 травня державного свята – дня пам'яті та перемоги над нацизмом. Прес-релізи на сайтах обласної влади демонструють суголосність наративів і комеморативних практик із державною політикою пам'яті. Російсько-українська війна стала каталізатором повернення історичної пам'яті, утвердження національного пам'яттєвого дискурсу про Другу світову війну в регіоні.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Міт «Великої вітчизняної війни» у Запоріжжі був ілюстрацією совєцьких ідеологем, покликаних сприяти легітимізації влади КПРС та комуністичного ладу. Із здобуттям Україною незалежності та «Тоталітарним поворотом» у рф, що інтенсифікував маніпуляції з історичною пам'яттю та повернення й розбудову совєцьких історичних мітів для консолідації російського суспільства й втягнення постсовєцьких країн у спільний історичний простір, міт «Великої вітчизняної» та його регіональні різновиди перетворилися на основний ідеологічний інструмент для підготовки збройного вторгнення в Україну. Специфіка Запорізького регіону полягає у тому, що регіональні еліти, сформовані з колишньої комуністичної номенклатури, «Червоних директорів», сповідуючи прокомуністичні та проросійські настрої, проводили політику «Великої амнезії» співзвучну з амбівалентною державною політикою пам'яті перших десятиріч незалежності. Це сприяло консервації совєцьких елементів у комеморативних практиках та меморіальному ландшафті регіону, пов'язаних із «Великою вітчизняною війною». Особливістю комеморації ключових дат був їх ритуальний характер, що базувався на совєцькому героїчному каноні й виключав трагедію Другої

світової війни, про що свідчить традиція відзначення 22 червня дня вшанування жертв війни в Україні біля пам'ятника «Скорботна мати», 22 вересня – дня партизанської слави біля пам'ятника групі Ревком, 14 жовтня дня «визволення» Запоріжжя на Алеї Слави.

За каденції В. Ющенка відбулося включення пам'яті про Голокост на рівні меморіалів та виставкової діяльності Запорізького обласного краєзнавчого музею. Однак впроваджувана в цей час політика відмежування від російських та совєцьких способів глорифікації «Великої вітчизняної» та сприйняття війни як параду не були підтримані регіональними елітами й не мали успіху в регіоні у сферах поза контролем центральної влади. Календар вшановуваних дат лишився у руслі совєцьких ідеологем з висуванням на чільне місце 9 травня та 14 жовтня як дня «визволення» міста. На тлі цього нормування державної політики пам'яті, вписування України в європейський контекст при відзначенні 9 травня на регіональному рівні спричинили «Війни пам'ятей», ґрунт для яких був підготований амбівалентною політикою пам'яті Л. Кучми, що дозволила залишити неосовєцькі елементи комеморації недоторканими.

Російськоцентрична політика пам'яті В. Януковича, гаряче підтримана регіональними елітами, стала живильним середовищем для насадження російської візії пам'яті про «Велику вітчизняну війну», що перекреслювало здобутки української історичної науки в цій царині та сприяло зачищенню й редагуванню пам'яті про неї в населення регіону. Засобами для досягнення цієї мети були проведення видовищних військово-історичних реконструкцій, показ російських фільмів урапатріотичної тематики, встановлення пам'ятників Й. Сталіну та В. Чуйкову, приурочені до 9 травня та 14 жовтня. Особливістю комеморації в цей час стало запозичення російського концепту «Великої Перемоги», домінування у прес-релізах совєцьких ідеологічних штампів, масовість глорифікаційних заходів.

Після Революції Гідності і відмежування від російських міфологем «Великої Перемоги» та відповідних їм комеморативних практик у зв'язку з анексією Криму та початком війни рф проти України загострилися «Війни пам'ятей» у регіоні. У них яскраво проявилися совєцька ідентичність та проросійські настрої мнемонічних акторів, що виражалось використанням під час альтернативних до підтриманих громадянським суспільством практик комеморації тоталітарної та російсько-імперської символіки, формування альтернативних топосів комеморації – біля пам'ятника «Комбату» та в парку академіка Клімова. Ті частини регіону, де подібні акти були найпоширенішими й прямо очолені представниками місцевої влади, тимчасово окуповані. Амбівалентність політики пам'яті у Запорізькому регіоні, що зумовлює особливості комеморативних практик полягає у повільному формуванні комеморації ключових для регіону дат 14 жовтня та 8 травня нових практик, спрямованих на консолідацію суспільства, й різних поколінних генерацій з різними ідеологічними установками та зміцнення тяглості української боротьби за незалежність при одночасній участі в ритуальних практиках до 9 травня, 22 вересня ініційованих проросійськими мнемонічними воїнами. Декомунізація в Україні як очищення комеморативного простору від совєцької ідеології, повинна спиратися на декомунізацію суспільних наук.

Після повномасштабного вторгнення рф в Україну відбувається часткове подолання цієї роздвоєності: прес-релізи обласної й міської влади та комеморативні практики очищені від совєцьких міфологем, в заявах міської та обласної влади виразний український дискурс, що узгоджується із державними декомунізаційними та дерусифікаційними політиками. Однак зміни меморіального ландшафту повільні й обмежуються очищенням від тоталітарної символіки, не переосмислюючи глибинні регіональні міти, пов'язані з «Великою вітчизняною війною».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Ne budit. Yikh prymyryla zemlia». Novyny. *Ofitsiyni sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/1965/ne-budit.-jih-primirila-zemlya> (дата звернення: 05.11.2025).
2. 18 serpnia – 70-a richnytsia oborony Zaporizhzhia v roky velykoi vitchyznianoï viiny. Novyny. *Ofitsiyni sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/12907/18-serpnya---70-a-richnitsya-oboroni-zaporizhzhya--v-roki-velikoji-vitchiznyanoji-viyni.html> (дата звернення: 05.11.2025).
3. 29 veresnia – den pamiati trahedii Babynoho Yaru. Novyny. *Ofitsiyni sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/13450/pamyataymo-tragediju-babinogo-yaru.html> (дата звернення: 05.11.2025).
4. Akbash R. 5 travnia v istorii Zaporizhzhia: Pokrovskiy sobor, «Prohres» ta «Myru-myr». URL: <https://akbash.zp.ua/?p=5007> (дата звернення: 05.11.2025).
5. V Zaporozhe Bohuslaev ustroyl performans na Den Pobedy y ne nadel lenty. *ZaBor*. URL: <http://zabor.zp.ua/www/content/v-zaporozhe-boguslaev-ustroil-performans-na-den-pobedy-i-ne-nadel-lenty>(дата звернення: 05.11.2025).
6. V Zaporozhe mytynh ko Dniu Stalynhradskoi bytvy ne oboshelsia bez krovyy (foto). *ZaBor*. URL: <https://zabor.zp.ua/www/content/v-zaporozhe-miting-ko-dnyu-stalyngradskoi-bitvy-ne-oboshelsya-bez-krovi-foto>(дата звернення: 05.11.2025).
7. V Zaporozhe na Den Pobedy po ulytsam horoda proekhalsia tank T-34 (foto, vydeo). *ZaBor*. URL: <https://zabor.zp.ua/www/content/v-zaporozhe-na-den-pobedy-po-ulitsam-goroda-proekhalsya-tank-t-34-foto-video> (дата звернення: 05.11.2025).
8. V Zaporozhe na Den Pobedy proidut aktsyy y meropryiatyia, v chest prazdnika (spysok). *ZaBor*. URL: <https://zabor.zp.ua/www/content/v-zaporozhe->

na-den-pobedy-proidut-aktsii-i-meropriyatiya-v-chest-prazdnika-spisok (дата звернення: 05.11.2025).

9. V'iazniam kontstaboriv povertaiut imena zamist nomeriv. Novyny. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/13135/adm@zoda.gov.ua> (дата звернення: 05.11.2025).

10. Vasylivka vshanuvala svoikh vyzvolyteliv. Novyny. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/5429/vasilivka-vshanuvala-svojih-vizvoliteliv.html> (дата звернення: 05.11.2025).

11. Veteraniv zaproshuiut na pokaz khudozhnikh filmiv pro viinu. Novyny. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/15533/veteraniv-zaproshujut-na-pokaz-hudozhnih-filmiv-pro-viynu.html> (дата звернення: 05.11.2025).

12. Volynska trahediia u dokumentakh. Novyny. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/7797/volinska-tragediya-u-dokumentah.htm> (дата звернення: 05.11.2025).

13. Havryliuk V. U Zaporizhzhii vidkryly pam'iatnyk marshalu Chuikovu. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/9398/u-zaporizhzhii-vidkrili--pamyatnik--marshalu-chuikovu.html> (дата звернення: 05.11.2025).

14. Hrynevych V. Mit viiny ta viina mitiv. *Krytyka*. 2005. № 5 (91). URL: <https://krytyka.com/ua/articles/mit-viyny-ta-viyna-mitiv> (дата звернення: 11.11.2025).

15. Dvorkin I. Pamiat pro Druhu svitovu viinu v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: postanovka problemy. *Ukrainoznavchyi almanakh*. 2023. Vyp. 33. S. 24–28.

16. Ye. Chervonenko: «Bez mynuloho nemaie maibutnoho». Novyny. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL:

<https://www.zoda.gov.ua/news/2814/je.-chervonenko-bez-minulogo-nemaje-maybutnogo.html> (дата звернення: 05.11.2025).

17. Zhurzhenko T. «Chuzha viina» chy «spilna Peremoha»? Natsionalizatsiia pam'iaty pro Druhu svitovu viinu na ukraino-rosiiskomu prykordonni. *Ukraina Moderna*. 2011. № 18. S. 100–126.

18. Zaporizhtsi zberegly pam'iat pro vydatnoho zemliaka – vyzvolytelia Osventsima. Novyny. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/4115/zaporizhtsi-zberegli-pamyat-pro-legendarnogo-zemlyaka---vizvolitelya-osventsima.html> (дата звернення: 05.11.2025).

19. Zaporizka molod vchytsia heroizmu u vidomoho komandira Sydora Kovpaka. Novyny. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/15693/zaporizka-molod-vchitsya-gerojizmu-u-vidomogo-komandira-sidora-kovpaka.html> (дата звернення: 05.11.2025).

20. Zaporozhskiyi nardep provel aktsiyu «Bessmertnoho polka», a «heorhyevskye lenty» razmestyly na foto veteranov. *ZaBor*. URL: <https://zabor.zp.ua/www/content/zaporozhskii-nardep-provel-aktsiyu-bessmertnogo-polka-georgievskie-lenty-razmestili-na-foto-> (дата звернення: 05.11.2025).

21. Kak v Zaporozhe otmetiat Den pamiaty y Den Pobedy: podrobnaiia prohramma prazdnovanyia. *ZaBor*. URL: <https://zabor.zp.ua/www/content/kak-v-zaporozhe-otmetyat-den-pamyati-i-den-pobedy-podrobnaya-programma-prazdnovaniya> (дата звернення: 05.11.2025).

22. Kvitamy vshanuvaly pam'iat zahyblykh heroiv. Novyny. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/9049/kvitami-vshanuvali-pamyat-zagiblih-gerojiv.html> (дата звернення: 05.11.2025).

23. Koval M.V. Druha svitova i Velyka Vitchyzniana viiny ta sohodennia. Rozdumy istoryka. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1995. № 3. S. 3–22.

24. Komunisty pohrozhuut avtoram antystalinskykh bil-bordiv. *Istorychna pravda*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/4f2093bfe4814/> (дата звернення: 05.11.2025).

25. Kotsur L. Komemoratyvnyi vymir hibrydnoi viiny Rosii proty Ukrainy: 1991–2022. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats DDPU imeni Ivana Franka. Seriia Istorii. Spetsvypusk*. 2024. S. 18–34.

26. Lysenko O., Pastushenko T. «Velyka Peremoha» u «Velykii Vitchyzniani viini» yak radiansko-rosiiskyi kolonialnyi proiekt. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2025. Chyslo 2. S. 60–80.

27. Linnikov V. Lehenda pro Kombata. Zaporizkyi rakhunok Velykii viini. 1939–1945. F.H. Turchenko, V.M. Moroko, O.F. Shteinle, V.S. Orlianskyi [ta in.] ; [nauk. red.] F.H. Turchenko. *Zaporizhzhia : Prosvita*, 2013. S. 119–136.

28. Liubarets A. Vidznachennia 9 travnia yak dzerkalo ukraïnskoï polityky pam'iaty (2005-2015). *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii*. 2016. Vyp. 28. S. 176–189.

29. Memorial «Skorbotna maty». *Zaporizhzhia.city*. URL: <https://zaporizhzhia.city/places/memorial-skorbyashchaya-mat> (дата звернення: 05.11.2025).

30. Mer Zaporizhzhia vdiahne na 9 travnia «heorhiivsku strichku». *Istorychna pravda*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2014/04/29/142634/> (дата звернення: 05.11.2025).

31. Muzhnim zaporizhtsiam – zakhysnykam Leninhradu vrucheno vidznaky rosiiskoi federatsii. *Novyny. Ofitsiyni sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/3419/muzhnim-zaporizhtsyam---zahisnikam-leningradu-vrucheno-vidznaki-rosiyskoji-federatsiji.html> (дата звернення: 05.11.2025).

32. Na vykorystannia partiinoï symboliky na travnevi sviata vyrisheno naklasty moratorii. *Novyny. Ofitsiyni sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL:

<https://www.zoda.gov.ua/news/23329/na-vikoristannya-partiynoji-simvoliki-na-travnevi-svyata-virisheno-naklasti-moratoriy.html> (дата звернення: 05.11.2025).

33. Na chest yuvileiu peremohy dlia zaporizkykh veteraniv vyhotovlyly pam'iatni nahorody. Novyny. *Ofitsiyni sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/26905/na-chest-juvileju-peremogi-dlya-zaporizkih-veteraniv-vigotovili-pamyatni-nagorodi.html> (дата звернення: 05.11.2025).

34. Nabok S. II Svitova viina: sensy, symvoly, konteksty prychnyky doslidzhennia protsesu formuvannia osnovnykh elementiv polityky pam'iaty yak skladovoi derzhavnoi polityky v suchasni Ukraini. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. Kyiv, 2018. Vyp. 4–5. S. 245–260.

35. Nabok S. Bortsi za nezalezhnist Ukrainy: vyznannia symbolichne? *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. Kyiv, 2015. Vyp. 4. S. 118–128.

36. Nabok S. Obrazy viiny i voina: transformatsiia okremykh aspektiv polityky pam'iaty. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. Kyiv, 2016. Vyp. 5–6. S. 197–228

37. Nabok S. Pam'iatnyk yak marker: osoblyvosti funktsionuvannia v publichnomu prostori v konteksti polityky dekomunizatsii v Ukraini. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy*. Kyiv, 2018. Vyp. 3-4. S. 193–214.

38. Nahornyi D., Chykulova N. Pamiatnyk Stalinu ta soldatska kasha: yak rosiiany provely «Den Peremohy» na TOT Zaporizkoi oblasti. *Suspilne*. URL: <https://suspilne.media/zaporizhzhia/1014141-pamatnik-stalinu-ta-soldatska-kasa-ak-rosiani-proveli-den-peremogi-na-tot-zaporizkoi-oblasti/> (дата звернення: 05.11.2025).

39. Ne pomerkne slava i velych narodnoho podvyhu v lykholittia Velykoi vitchyznianoi. Novyny. *Ofitsiyni sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL:

<https://www.zoda.gov.ua/news/4594/ne-pomerkne-slava-i-velich-narodnogo-podvigu-v-liholittya-velikoji-vitchiznyanoji.html> (дата звернення: 05.11.2025).

40. Oleksandr Peklushenko: «harantuui, u zaporizhzhii ne bude pereimenovano zhodnoi vulytsi, yaka nosyt im'ia heroia radianskoho soiuzu, ne bude znyshcheno zhodnoho pam'iatnyka voynu-vyzvolyteliu». *Novyny. Ofitsiyni sait Zaporizkoi oblasnoi rady.* URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/19301/adm@zoda.gov.ua> (дата звернення: 05.11.2025).

41. Onovlenyi svidok peremohy zнову na p'iedystali. *Novyny. Ofitsiyni sait Zaporizkoi oblasnoi rady.* URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/5062/onovleniy--svidok--peremogi-znovu-na-pjedestali.html> (дата звернення: 05.11.2025).

42. Pam'iaty znyshchenykh u vohni Holokostu. *Novyny. Ofitsiyni sait Zaporizkoi oblasnoi rady.* URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/3205/pamyati-znisheni-h-u-vogni-golokostu.html> (дата звернення: 05.11.2025).

43. Pam'iatnyk Peremohy. *Zaporizhzhia.city.* URL: <https://zaporizhzhia.city/places/pamatnik-peremogi> (дата звернення: 05.11.2025).

44. Pastushenko T. Viina pam'iaty v chasy viiny: vidznachennia peremohy nad natsyzmom pislia Revoliutsii Hidnosti. *Suspilno-politychna aktyvnist ta istorychna pam'iat yevreiskoi spilnoty v konteksti yevrointehratsii Ukrainy.* Kyiv : IPIEnD im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. S. 233–259.

45. Potapenko Ya. Kontsept «Velykoi peremohy» yak antyukrainska ideolohema kremliivskoi propahandy: sproba kompleksnoho mizhdystsyplinarnoho analizu. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii.* 2015. №36. S. 112–120.

46. Potapenko Ya. Polityzatsiia istorychnoi pam'iaty pro Druhu svitovu viinu. *Politychnyi menedzhment.* 2011. № 1. S. 112–120.

47. Pro vshanuvannia Mizhnarodnoho dnia pamiaty zhertv Holokostu. Rozporiadzhennia Zaporizkoi oblasnoi derzhavnoi administratsii vid 17.10.2007 r. N 350. URL: <https://surl.li/pdfbvr> (дата звернення: 05.11.2025).

48. Provedennia literaturno-muzychnoi kompozytsii «I ne v shurf yikh kydaly, a v nashi sertsia!» do 70-richchia stvorennia molodizhnoi orhanizatsii «Moloda hvardiia» ta do dnia partyzanskoi slavy. Novyny. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/16883/adm@zoda.gov.ua> (дата звернення: 05.11.2025).

49. Rishennia miskoi rady vid 16.04.2009 № 46 «Pro vykorystannia symvoliky chasiv Velykoi Vitchyznianoï viiny v den derzhavnoho sviata – Dnia Peremohy ta v Den vyzvolennia m. Zaporizhzhia vid nimetsko-fashystskykh zaharbnykiv». *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi miskoi rady*. URL: <https://zp.gov.ua/documents/118712-pro-vikoristannia-simvoliki-casiv-velikoyi-vitchiznianoyi-viini-v-den-derzhavnogo-sviata-dnia-peremogi-ta-v-den-vizvolennia-m> (дата звернення: 05.10.2025).

50. Rozumnyi O. Rosiiska polityka pam'iaty yak skladova hibrydnoi ahresii proty Ukrainy: tekhnolohiia, rezultatyvnist, sposoby protydii. *Stratehichni priorityty*. 2017. № 3. S. 67–77.

51. Topolnyk Yu., Pasichnyk D. V Zaporizhzhii na monumenti «Kombat» zaminily daty viiny. *Suspilne*. URL: <https://suspilne.media/zaporizhzhia/467771-v-zaporizzi-na-monumenti-kombat-zaminili-dati-vijni/> (дата звернення: 05.11.2025).

52. Troian S., Kyrydon A. «Viiny pam'iatei» u vymiri informatsiinoho protystoiannia. *Ukraina–Ievropa–Svit*. 2016. Vyp. 18. S. 40–45.

53. Turchenko F. Ukraina – povernennia istorii. Heneza suchasnoho pidruchnyka. K. : Heneza, 2016. 104 s

54. Turchenko F.H. Mif pro kombata ochyma istoryka. Prosvita. 2017. 60 s.

55. Turchenko F.H. Istorychna pam'iat i polityka pam'iaty na Zaporizhzhii (1991–2015). *Ch. 2. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2015. № 43. S. 198–211.

56. U den skorboty v Zaporizhzhii vshanuvaty pam'iat prykordonnykiv. Novyny. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL:

<https://www.zoda.gov.ua/news/15987/u-den-skorboti-v-zaporizhzhzhi-vshanuvali-pamyat-prikordonnikiv.html> (дата звернення: 05.11.2025).

57. U Zaporizhzhzhi vidbuvaiutsia sutychky mizh proukrainskymy aktivistamy ta uchasnykamy aktsii «Polk peremohy». *Radio svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28475709.html> (дата звернення: 05.11.2025).

58. U Zaporizhzhzhi vidbulasia naimasshtabnisha v Ukraini viiskovo-istorychna rekonstruktsiia chasiv Velykoi vitchyznianoï viiny. Novyny. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/21105/u-zaporizhzhzhi-vidbulasya-naymasshtabnisha-v-ukrajini-viyskovo-istorichna-rekonstruktsiya-chasiv-velikoji-vitchiznyanoji-viyni.html> (дата звернення: 05.11.2025).

59. U Zaporizhzhzhi prezentovano turystychnyi marshrut, prysviachenyi Velykii vitchyznianiï viini. Novyny. *Ofitsiinyi sait Zaporizkoi oblasnoi rady*. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/19278/u-zaporizhzhzhi-prezentovano-turistichniy-marshrut,-prisvyacheniy-velikiy-vitchiznyaniy-viyni.html> (дата звернення: 05.11.2025).

60. Uvikovichena pam'iat: zaporizki memorialy heroïam viiny. *Zaporizka sich*. URL: <https://sich.zp.ua/uvikovichena-pam-iat-zaporizki-memorialy-heroïam-viiny> (дата звернення: 05.11.2025).

61. Yakubova L. «Russkyi myr» v Ukraini: na kraïu prirvy. K.: KLIU, 2018. 384 s.

62. Komunisty khytristiu vstanovyly Stalina v Zaporizhzhzhi. *Ukrainska pravda*. 05.05.2010. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/05/05/5010465>. (дата звернення: 05.11.2025).